

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

**BALKÁN-KÉP VAGY A BALKÁN KÉPEI?
(A BALKÁN-FÉLSZIGET A MAGYAR KATONAI UTAZÁSI IRODALOMBAN)**

*PICTURES OF THE BALKANS
(THE BALKAN PENINSULA IN THE HUNGARIAN MILITARY TRAVEL
LITERATURE)*

ABSTRACT

The Balkan Peninsula had played an important role in the history of Hungarian military travels from the 16th century. As a consequence of well known historical facts and processes the Ottoman Empire dominated the peninsula was the main target of the Hungarian military travels during centuries and at the same time determined the Hungarian vision of the peninsula. The interest of Hungarian military profession had not decreased in the later centuries towards this land. In the 19th century first the Hungarian Revolution of 1848–49, then the political and power shifts of the Balkans in the second half of the century and finally the First World War meant those historical nodes that enriched by leaps and bounds the Hungarian military literature dealing with the region, its people and landscape. Beyond the geographical neighbourhood the foreign policy interest of the Austro-Hungarian Empire towards the Balkans also encouraged that Hungarian soldiers fought in the wars of the Balkan Peninsula. They have left us important geographical and military resources. By these works it is well reconstructed how the Hungarian society thought about nations of the Balkans and also how the Hungarian vision and military thinking changed about the Peninsula. This study takes stock of the most important Hungarian military travellers demonstrating the wars they took part in and outlines the above mentioned changing vision of the Balkans. From a methodological point of view the author draws a parallel between the birth of the Balkan states and the important era of the Hungarian military travels. The essay examines the period from 1849 to 1918 and is a continuation of the writer's study about Hungarian military travellers in Albania.

Bevezetés

A magyar hadiutazások történetében a Balkán-félsziget a 16. századtól kezdve egyre fontosabb szerepet játszott. A közismert történelmi tények és folyamatok következményeként évszázadokon át a félszigetet uraló Török Birodalom jelentette a magyar katonai utazások fő célpontját: ezek határozták meg a magyar társadalomnak a félszigetről alkotott képét. Ám a magyar katonai szakma érdeklődése a Balkán iránt a későbbi századokban sem csökkent. A 19. században előbb az 1848–1849. évi forradalmat és szabadságharcot követő magyar katonai emigráció, majd a század második felében a Balkán politikai, hatalmi átrendeződése, később pedig az első világháború jelentette azokat a főbb történelmi csomópontokat, amelyek kapcsán ugrásszerűen sokasodott a térséggel, annak népeivel és tájaival foglalkozó magyar katonai utazási irodalom. A földrajzi szomszédságon túl az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdeklődésének a Balkán felé történő fokozatos

* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

fordulása is ösztönözte, hogy a balkáni nemzetállamok kialakulását kísérő háborúkban, majd ezek egymás ellen vívott helyi konfliktusaiban mindenhol feltűntek olyan magyar katonák, akik mind földrajzi, mind pedig katonai szempontból fontos, forrásértékű utazási műveket hagytak az utókorra. Alkotásaik alapján rekonstruálható, hogy a magyar társadalom miként viszonyult a határaitól délre élő népekhez, és miként bővült, színesedett róluk alkotott képe. Tanulmányunkban e kultúrtörténeti folyamatot mutatjuk be oly módon, hogy számbavesszük az 1849 és 1918 között eltelt mintegy hét évtized – jelenlegi ismereteink szerint legfontosabb – Balkánon járt magyar hadiutazóit és műveiket.

Balkáni térfejlődés és magyar hadiutazók

A Balkán-félsziget a 19. és 20. századi európai politikai folyamatok fontos eseményeinek színtere volt; az egymásnak feszülő nagyhatalmi érdekek, az ott élő nemzetek állami törekvéseinek ütközöttsége, amely a kontinensünkön elfoglalt peremhelyzetéhez képest olykor túl nagy szerepet játszott földrészünk történetében. A modern geográfia és történetírás ebből eredően – főleg a 19. század közepétől kezdve – egyre nagyobb érdeklődést tanúsított és tanúsít e félsziget iránt, az utóbbi két évtized politikai eseményei következtében beállt térbeli változások pedig egyenesen a magyar földrajztudomány központi kérdéseinek egyikévé tették a Balkánt. Ám e fokozott érdeklődés ellenére sem mondhatjuk azt, hogy a Balkán-félsziget társadalom- és politikai földrajzi viszonyrendszeréről teljesen ki-kristályosodott képünk lenne, mert a folyamatosan gyarapodó, e térséggel foglalkozó szakirodalmunk – a magyar köz- és kultúr-, valamint tudománytörténeti események következtében – még mindig eléggé hézagos, s ehhez járul egy másik földrajzi tény, nevezetesen: a Balkán-félsziget már természetföldrajzi jellemzőinek bonyolultságából eredően is túlságosan összetett ahhoz, hogy egyértelmű s főleg egysíkú geográfiai képet lehessen rajzolni róla. Összetett földrajzi viszonyrendszeréből ered, hogy – főleg északi határainak esetében – pontos körülírásában sem egységes sem a nemzetközi, sem a magyar földrajztudomány, és így valójában különböző, olykor egymással polemizáló Balkán-értelmezésekről, felfogásokról beszélhetünk, amelyek egyben meghatározzák a félszigettel foglalkozó szakirodalom fejlődéstörténetét is.¹

Részben természetföldrajzi viszonyrendszeréből, részben az európai kontinensen elfoglalt helyzetéből ered, hogy a 19. század második felének, valamint a századforduló évtizedeinek kezdete óta a Balkán-félsziget történetét az olykor átláthatatlanul összetett politikai folyamatok, az egymást váltó nagyhatalmi törekvések kereszteződése, valamint az ott élő nemzetek államépítési szándékai jellemzik. Ezek a sokszor egymással ellentétben álló politikai akaratok eredményezték, hogy a Balkán-félsziget politikai földrajzi képét az elmúlt másfél évszázadban a folyamatos változások determinálták: a politikai földrajzi tér permanens darabolódása, átrendeződése figyelhető meg, amelyet a jugoszláv állam létrejöttével a térség nagy államföldrajzi egysége tarkít.² A tanulmányunk témájául választott történelmi és kultúr-, valamint hadtörténelmi jelenség szempontjából ez azt jelenti, hogy az 1849 nyarától egyre nagyobb számban a Balkánon járt hadiutazóink Európa egy állandó változásban lévő tájának föld- és néprajzi feltárásában vettek részt, ami egyben magyarázza a Balkánról foglalkozó magyar katonai utazási irodalom sokrétűségét és sokszínűségét.

A Balkán-félsziget magyar hadiutazóinak tevékenysége egyrészt a magyarországi eseményekkel, másrészt a Szávától és a Dunától délre elterülő vidékek politikai folyamataival függ össze, s ennek megfelelően a térségre vonatkozó katonai utazási irodalmunk is két nagy csoportra bontható. A kronológiai szempontot figyelembe véve az első az 1848–1849. évi magyarországi forradalmat és szabadságharcot követő, a Balkánra tartó katonai

emigránshullám memoárjai, amelyek – a kor hadügyét jellemző földrajzi szemléletmód szintjén – általában tartalmaznak geográfiai és néprajzi részeket. A másik csoport megszületése a balkáni nemzetállamok kialakulásához, valamint a Habsburg Császárság, később az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának a Balkán felé fordulásához kötődik. Nagy általánosságban ez utóbbiról elmondhatjuk: a térségnek nem volt egyetlen olyan fegyveres konfliktusa sem, amelynek – vagy a Monarchia hivatalos megbízásából, vagy önkéntesként – ne lett volna magyar résztvevője, magyar katonai hírmondója. Ám az, hogy a Balkán mely háborújában, mely konfliktusában milyen mennyiségben fordultak meg katonáink és ebből eredően mekkora terjedelmű lett az egyes országokat és népeket bemutató katonai utazási irodalmi termésünk, az elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai törekvéseitől függött. A kor magyar katonai utazásai szoros kapcsolatban álltak a mindenkori kül- és katonapolitikai orientációval, s e kapcsolat olykor annyira szoros volt, hogy egyes esetekben – a mai szóhasználatnál élve – mintegy a hadvezetőség és a bécsi vezérkar direkt, kézi vezérléséről beszélhetünk. Ennek jellemző példáját leginkább talán báró *Nopcsa Ferenc* albániai utazásai jelentik, amelyekről a legújabb történeti kutatások egyértelműen bizonyították: a világhírű magyar utazó szoros kapcsolatban állt a Monarchia fegyveres erőinek vezérkari főnökével, *Franz Conrad von Hötzendorf* tábornaggal.³ Ez a Monarchia évtizedeire jellemző szoros kötődés a politikai szférához, amely egyébként a korszak had- és kultúrtörténetének nemcsak magyar, hanem sokkal inkább egyetemes jelensége is, már önmagában bizonyítja azt a geopolitikai determináltságot, amelyre a magyar tudománytörténet eddig oly kevés figyelmet fordított. Az államok térbeli fejlődésének geopolitikai megjelenése nemcsak a – sokszor történetírói közhelyként – ismételtgetett területi változásokban ölthet testet, hanem a katonai utazásokban is; abban a katonai jelenlétben, amely – miként az előbb mondtuk – tükrözi a külpolitikai irányultságot. S hogy erre is hozzunk példát, említjük a Montenegróban járt utazóink esetét. Köztudott történelmi tény, hogy a Balkán-félsziget térségében a 19. század utolsó évtizedeiben különböző nagyhatalmak – elsősorban Ausztria-Magyarország, Oroszország, a Német Birodalom és Olaszország – geopolitikai törekvései keresztelték egymást.⁴ Ez a mindennapi, gyakorlati politika szintjén azt eredményezte, hogy az első világháborút megelőzően létrejövő balkáni nemzetállamok egymással szembenálló politikai orientációt képviseltek, ami tükröződik katonai utazási irodalmunk mennyiségi mutatóiban is. Ennek megfelelően, miután Albánia részben az Osztrák–Magyar Monarchia bábáskodása mellett alakult meg (1912), így érthető, hogy az addig földrajzilag jóformán feltáratlan ország területéről viszonylag nagy számban készült magyar katonai útleírás; főleg az első világháború eseményeinek hatására, és ennek szerzői sorában ott találjuk a fentebb már említett báró *Nopcsa Ferencet* is.⁵ Ám ezzel szemben az erős orosz orientációt mutató Montenegró⁶ területéről és lakosságáról alig rendelkezünk katonai útleírással. Pontosabban fogalmazva – eddig, mintegy másfél évtizede tartó, a magyar katonai utazási irodalom összegyűjtésére és számbavételére irányuló kutatásaink során – eddig egyetlen ilyen találtunk, amely *Suhay Imre* tábornok tollából 1939-ben jelent meg, s amely egy 1903-ban tett utazás élményeire építve nyújtott átfogó, népszerűsítő földrajzi képet az országról.⁷

A Balkánon tett magyar hadiutazások esetében a fentiekből eredően érdemes szólnunk azokról a geopolitikai, politikai földrajzi képletekről, amelyek a hadiutazások kísérő jelenségei voltak. Ezek élén a Balkán-félsziget államföldrajzi aprózódása áll: a 19. század közepén még a Török Birodalomhoz tartozó területeken egymás után alakultak a viszonylag kis területű nemzetállamok. A másik jelenség a Monarchia külpolitikai érdeklődésének már említett, fokozatos fordulása volt a Balkán-félsziget felé, ami szoros összefüggésben állt a mindenkori Habsburg Birodalom – később Habsburg Császárság – területi áthelyeződésével Közép-Európában. Egyik korábbi tanulmányunkban már részletesen szoltunk arról,

hogy a 18–19. században a bécsi Habsburg udvar fokozatosan elveszítette nyugat-európai és itáliai birtokait – *Osztrák Németalföld, Nápolyi Királyság, Szicíliai Királyság, Lombardia, Velence*, hogy csak a legismertebbeket említsük –, s ezzel párhuzamosan keleti és déli vidékeket – *Galicia, Bukovina, Bosznia és Hercegovina* – szerzett meg. Ugyanakkor az európai kontinensen már méreteiből és társadalmi potenciáljából eredően is nagyhatalmi helyzetű birodalom tudatosan távol tartotta magát a 19. század utolsó évtizedeiben kibontakozó nagyhatalmi gyarmatosítás folyamatától. Pontosabban fogalmazva a 18. század végén és a 19. század első felében a tengerentúli birtokok megszerzésére tett szörványos törekvéseit *Ferenc József* császár öccse, *Habsburg Miksa* mexikói birodalomalapítási törekvésének meghiúsulásával és halálával (1867) éppen abban a történelmi pillanatban adta fel, amikor az európai hatalmak és közöttük az egyesült Német Birodalom újult erővel látott neki a gyarmatosításnak.⁸ A geopolitikából ismert *területi kiegyenlítődés törvényszerűségének* megfelelően ebből egyenesen eredt, hogy az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel belső állapotait rendező dunai birodalom – az európai nagyhatalmakénál egyébként gyengébb – expanziós erőivel kelet és a Balkán felé fordult: följajzi érdeklődése, hadiutazóinak fő iránya a félszigetre tartott.

Katonai utazási irodalmunk Balkánt tárgyaló műveinek sajátossága, hogy – mintegy követve a félsziget nemzetállamainak kialakulását – 1849 és 1918 között egyre árnyaltabb lesz abban a tekintetben: míg a szabadságharc emigránsai a Szávától és a Dunától délre többnyire sajátos törökországi képet festenek, addig a 19. század második felének utazói – mondhatnánk – felfedezik az ott élő etnikumokat, rácsodálkoznak az ott élő népekre, azok kultúrájára.⁹ Vagyis másként fogalmazva, míg a balkáni nemzetállamok kialakulása előtt katonai utazási irodalmunkat egy viszonylag egységes – török jellegű – Balkán-kép jellemezte, addig a nemzetállamok kialakulásával ezt felváltja az egyes nemzetek, társadalmak képe, s e képek összességéből áll össze egy mozaikszerű, de már messze nem egységes Balkán-ábrázolás. Az eredeti egységes Balkán-kép, amelynek mindig a háttérben jelentek meg a nemzeti karakterek, arra vezethető vissza, hogy az 1849-ben a Törökország európai területeire vetődött emigránsaink – éppen sajátos társadalmi helyzetükből adódóan – főleg a török közigazgatás helyi képviselőivel érintkeztek, az ő életmódjukat látták, s emiatt láttatták a Balkánt török tájként. Tanulmányunknak nem feladata az emigráns memoárok föld- és néprajzi tartalmi elemeinek bemutatása, így csak példaként említjük – mintegy találmásra választva – ebből az emlékirathalmazból *Kinizsi István*, egykori honvédtisztünk, beszámolóját, amely 1895-ben jelent meg.¹⁰ Kinizsi emigrációs vándorlása során átkelt a Balkánon, megfordult – egyebek mellett – a bolgárok lakta *Plevna* környékén is, amelynek lakóiról megjegyzi, hogy egykori magyar hadifoglyok leszármazottainak tartják magukat, és: „...*A plevnaiak nem nevezik magukat bolgároknak, hanem pomászoknak; de hogy ebből mi módon származtatják le vagy fel magyarságukat, azt kitalálni nem tudom. Annyi tény, hogy nálunk is van Pomáz falu, mely ma is létezik Pestmegyében...*”¹¹ Majd Plevnával kapcsolatban érdemesnek véli még hozzáfűzni: „...*Plevna szép gazdag város, a főtemplom előtti téren csinos szökőkút áll, mellette egy igen díszes és terjedelmes sír; itt nyúgossza örök álmát Ali, az utolsó temesvári pasa szeretett nejével, a plevnai monda szerint egy magyar király leányával...*”¹² Érdemes megjegyezni, hogy Kinizsi mennyire csak a magyar és török vonatkozású érdekességekre figyel fel, mintha az egész tájból és lakóiból egyedül csak ez kötné le figyelmét.

Aprózódó államter – sokasodó hadiutazók

A Balkán – fentiekhez hasonló – egységes török színezetű képe a századforduló évtizedeiben fokozatosan eltűnt, ám e folyamat már a 19. század elején elkezdődött, a görög területek függetlenedésével, majd a görög szabadságharc (1821–1830). A kor többi háborújához hasonlóan ebben is harcoltak magyar katonák, sőt magyar hősi halottak is voltak, ami azzal függött össze, hogy a görögországi események nagy érdeklődést és szimpátiát keltek a magyar társadalomban.¹³ Görögország – a nemzeti küzdelmek hatására – 1849-ben már önálló nemzetállam volt, s ennek köszönhető, hogy a magyar szabadságharcot követő emigránsaink emlékirataiban és úti beszámolóiban már nem török tájként jelenik meg. A 19. század görög társadalmáról a legelevenebb képet egy később az Amerikai Egyesült Államokba került és az ottani polgárháborúban érdemeket szerzett emigránsunk, *Láng Henrik* nyújtott; főleg a *Szépirodalmi Közlöny* 1858. évi számaiban megjelent föld- és néprajzi írásainak sorával.¹⁴ S ha már a görög területek leírójánál járunk, szükséges megjegyeznünk, hogy egyrészt Görögország – a világ más államaihoz képest – kevés hangot kap és kapott a magyar katonai utazási irodalomban, másrészt hogy – ebből eredően – a századforduló nagy nemzetközi visszhangot keltett, Kréta szigetén végrehajtott nemzetközi – a mai fogalmaink szerinti – béketeremtésben és békefenntartásban való osztrák–magyar részvétel azon kevés katonai konfliktus egyike volt a korban, amelyről eddig nem került elő magyar katona beszámolója. Az úgynevezett krétai tűzoltási hadművelet (1897–1898) magyar hírmondója a már Montenegró kapcsán említett *Suhay Imre* tábornok lett, egy 1941-ben megjelent rövid írásával.¹⁵

A korábbi egységes Balkán-kép széttöredezésének első nagy állomása az 1877–1878. évi orosz–török háború volt, amely a félsziget államföldrajzi képének teljes átalakulásával, valamint Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar okkupációjával járt.¹⁶ A Balkán jelentős részeire kiterjedő hadműveletek, valamint a boszniai bevonulás jelentősen gyarapította a térségről szóló katonai utazási irodalmunkat, és azt kell mondanunk, hogy katonáink nemcsak a Monarchia fegyveres erőinek kötelékeiben, hanem a résztvevő államok hadseregeiben is küzdöttek. A román csapatok soraiban – ekkor katonaorvosként – ott találjuk *Fialla Lajost*, aki egyebek mellett a bulgáriai Plevna ostroma körüli eseményeknél is megfordult.¹⁷ Ebben a háborúban a török hadseregben szolgált – és tudósított a háborúról – *Lajos Lajos*, valamint *Köváry Béla*, akik egy félig-meddig felbomló félben lévő balkáni török társadalom és annak fegyveres erői képét közvetítették a magyar társadalom felé.¹⁸

Egy elmaradott, háborús periféria, de már bosnyákokkal és szerbekkel benépesített, háborús tragédiákkal árnyalt képe bontakozik az olvasó elé a boszniai okkupációban részt vett katonáink – *Kenedy Géza*, *Leitner Pál*, *A.M.E.* [álnéven], *Kiss Emil*, *Ferenczy József*, valamint *Sasvári Ármin* – emlékirataiból.¹⁹ Ám a háborús viszonyok mindennapi élményei által determinált háborús táj- és népábrázolások mellett mélyebb földrajzi tartalmat nyújtó műveket is kaptunk a Balkánon 1878-ban lezajlott politikai átrendeződésből. Ezek legalaposabb alkotásait *Strausz Adolf*nak köszönhetjük.²⁰ Strausz, a későbbi magyar Balkán-kutatások meghatározó alakja, pályafutását hivatásos katonaként kezdte, 1886-ig a Monarchia fegyveres erőiben szolgált. (Születésének éve 1854 volt.) Részben huzamosabb időre szabadságolt tisztként járta a Balkán török uralom alól felszabadult országait, és írt ezekről részletes föld- és néprajzi műveket, azonban hangsúlyoznunk kell: nem a hagyományos értelemben vett utazási beszámolókat, hanem a kor tudományos színvonalán mozgó leíró földrajzi műveket. Egyébként későbbi életét is a Balkán-kutatásnak szentelte: majdani szakterülete főleg a bolgár kérdéskör lett. Mindezzel azt szeretnénk mondani, hogy az 1881-ben megjelent *Bosnyák föld és népe*, valamint 1888-ban publikált, *A Balkán félsziget, Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró* című művei feltétlenül katonai hivatásához

kapcsolódnak, még akkor is, ha az 1881. évi bosnyák zavargások során angol lapok tudósítójaként szerepelt. Miután Strausz életműve teljes mélységében még feldolgozatlan, ma még nem láthatjuk tisztán, hogy szabadságolt katonaként pusztán egyéni érdeklődésből járta-e be a Balkán-félszigetet, vagy az ő esetében is inkább arról van szó, amit már *báró Nopcsa Ferenc* albániai utazásainál is megfigyelhetünk: a szoros hivatalos, ám nem publikus kapcsolat az állam felső vezetésével és a Monarchia fegyveres erőinek szakmai irányító testületeivel. Jelenlegi ismereteink szerint, magunk hajlunk arra a véleményre, hogy *Strausz Adolf* esetében is ez utóbbiról van szó: a Balkán felé forduló osztrák–magyar külpolitikai érdekek és érdeklődés nagyon is indokolhatja – hangsúlyozzuk – feltételezésünket, és beleillik az intézményesített magyar Balkán-kutatás történetébe.²¹

Miként a fentiekből látható, a 19. század hetvenes éveinek eseményei ugrásszerűen gyarapították a magyar társadalom Balkán-képét, s a félsziget államföldrajzi viszonyainak módosulása, az első világháborút közvetlenül megelőző két Balkán-háborúnak köszönhetően, a katonai megismerés újabb hullámát indította el. Elsősorban *Berkó Antal*, honvéd katonaoorvos, valamint *Wagner Bódog* tüzértisztünk szakmai úti beszámolóit kell kiemelnünk, amelyek a *Magyar Katonai Közlöny*, valamint a *Csendőrségi Lapok* hasábjain jelentek meg: főleg a bolgár viszonyokkal ismertették meg az olvasókat.²² Az ő írásaik már az első világháborúval kapcsolatos balkáni hadiutazásaink körébe vezetnek, jóllehet ez az utóbbi kérdéskör még csak egyes – főleg az Albániára vonatkozó – részleteiben feltárt.²³

Albánia az úgynevezett szkutari válság, valamint az önálló albán nemzetállam megalakulása előtt szinte teljesen ismeretlen volt a magyar társadalom számára. A tanulmányunk elején már említett báró *Nopcsa Ferenc* utazásainak, és úti beszámolójának hatására kezd a magyarság felfigyelni Albániára, amelyről Nopcsa – főleg a társadalmi elmaradottság tekintetében – nagyon sötét képet rajzolt.²⁴ Az első világháború hadműveleteinek hatására tömegesen odavetődött katonáink közül meglepően sokan publikálták élményeiket, s ennek köszönhetjük a magyar kultúrtörténet eddigi legjelentősebb albániai útleírását; *Temesy Győző Sasok országában* című alkotását.²⁵ Ez tulajdonképpen egy katonai expedíció eseményeinek feldolgozását tartalmazó kötet, amely néprajzi és tájismertetéseivel, valamint geográfiai tartalmával nemcsak a magyar művelődés történetének, hanem a magyar hadiutazások históriájának is kiemelkedő alkotása.

Temesy és *Nopcsa* albániai expedíciói azonban nem voltak egyedülállóak: a Monarchia hadvezetése különböző katonai célokból már 1878-tól rendszeresen küldött kisebb-nagyobb katonai csoportokat a Balkánra. Érdekes történelmi adatlék lehet ehhez az a távlovaglás, amelyet későbbi híres katonaköltőnk *Bárd Miklós* tett, még fiatal tisztként: a Siklós–Szarajevó–Siklós menetvonalon. Az 1892 januárja és februárja fordulóján végrehajtott távlovaglás kilenc napja alatt mintegy 870 kilométert tett meg, a lehető legrosszabb időjárási körülmények között, és az egésznek az volt a gyakorlati értelme, hogy mért adatokkal rendelkezzenek – egy esetleges háború esetére – az úgynevezett lovas járőr teljesítményéről.²⁶

Hasonlóképpen katonai célokat is szolgálhattak az 1916 és 1918 között végrehajtott Balkán-kutató tudományos expedícióink²⁷ is, amelyeknek története ma még szintén feldolgozatlan hazánkban. E vállalkozások a megszállt balkáni területek modern tudományos megismerésére irányultak,²⁸ s arra, hogy katonai felügyelet mellett történtek, csak olyan elszórt utalásokat találunk, mint amilyen például *Cholnoky Jenő* geográfus professzoré volt; „...1917 június havában a M. T. Akadémia megbízásából és segítségével a megszállt Szerbiába utaztam. Megnéztem Belgrádot és környékét boldogult *Thallóczy Lajos* kíséretében és éppen nagyobb tanulmányútra készültem, katona ruhában, ezredesi ranggal, de sajnos, úgy fordultak az állapotok, hogy *Thallóczy* nem engedhette meg az utazást...”²⁹ Az első világháború balkáni hadszíntere – miként említettük – katonai utazástörténeti szem-

pontból önálló feldolgozást igényel, így csak arra az egyetlen tényre hívjuk fel a figyelmet, hogy a szerbiai hadszíntéren megfordult katonáink beszámolóí már egyértelműen és csakis nemzetállamokról és egymástól eltérő kultúrájú népekről beszélnek, sok érdekességgel, még ha az átélt élményekből fakadóan föld- és néprajzi képeik sötét tónusúak, nyomasztó hangulatúak is. Ennek szinte egyedi értékű példája a háború éveiben tartalékos tisztként szolgált *Szép Ernő*, híres irodalmárunk *Élet, halál* című novellás- és esszékötete.³⁰ Ám ne feledjük el, hogy a Balkán katonai megismerése nemcsak háborúhoz, fegyveres konfliktusokhoz kötődik; a békeévek katonai rutinfeladatai is elvitték oda – főleg – tisztjeinket. Pusztán tudomány- és kultúrtörténeti érdekességként említjük, hogy későbbi kormányzónk, *Horthy Miklós* haditengerészi éve alatt gyakorlatilag többször is végighajózta a Balkán-félsziget nyugat, déli és keleti partjait is.³¹

Miként tanulmányunk előző oldalain láthattuk, a Balkán-félsziget megismerésében és a magyar társadalommal való megismertetésében katonáink az élen jártak. Utazási műveiknek, az azokban átadott ismereteknek is köszönhetjük, hogy a 19. század közepére jellemző egységes, török vonásokat hordozó Balkán-képünk eltűnt, és helyette fokozatosan kialakult egy a nemzetek vonásaiból, sajátos arculatukból összetevődő – ám a török hatást teljes egészében mégsem mellőző – mozaikszerű Balkán-kép, amely még napjainkban is uralja a félszigettel kapcsolatos magyar társadalmi gondolkodást.

JEGYZETEK

1. A Balkán-félsziget viszonylag terjedelmes földrajzi szakirodalmából tanulmányunk elkészítése során az alábbi művekre támaszkodtunk. A lexikonok tekintetében mérvadó: Tietze, Wolf (szerk.) (1968): *Westermann Lexikon der Geographie Band I.* Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 329–330. old.; Banse, Ewald (1933): *Lexikon der Geographie Erster Band* [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. 136–139. old.; Tulogdi János–Madarász Antal–Balás Árpád (1976): *Földrajzi kislexikon.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 52. old. A természetföldrajzi viszonyokra vonatkozóan lásd: Székely András (1975): *Az ezerarcú Balkán-félsziget.* In. Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.): *Európa I.* [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest. 291–322. old.; Nemerényi Antal–Nagy Balázs (2007): *A Balkán-félsziget.* In. Gábris Gyula (szerk.): *Európa regionális földrajza 1. Természetföldrajz.* ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 186–202. old. A félsziget politikai földrajzi viszonyrendszeréről jó áttekintést nyújt: Hajdú Zoltán (s. d.): *A Balkán-félsziget politikai földrajza.* In. Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *Európa politikai földrajza* [Második kiadás]. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 185–224. old.; Pap Norbert (2007): *A Balkán „kis” politikai földrajza,* *Balkán Füzetek No. 5.* PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.; uő (2010): *Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában, Magyarország dél-európai kapcsolatainak politikai és gazdaságföldrajzi értékelése.* Publikon Kiadó. Pécs. A magyar nyelvű Balkán-szakirodalom fejlődésének főbb tendenciáiról lásd: Nagy Miklós Mihály (2001): *A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban.* In. Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései.* PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 18–32. old. Mivel az itt felsorolt szakirodalom ha egymásnak nem is ellentmondó, de mégis különböző Balkán-értelmezéseket ad, ezért tanulmányunk elkészítésekor a Balkán-félsziget legágabb tartalmú fogalmát vettük alapul, amelyet a Tulogdi János–Madarász Antal–Balás Árpád (1976) által publikált mű 52. oldalán találunk, s amely szerint a félsziget „...*D-Európa K-i része. É-i határa a Száva és a Duna. D-en elkeskenyedik, apróbb fsz.-ekre bomlok, és az Égei-tg. szigetvilágába megy át...*”
2. A 19. század második fele és a századforduló balkáni politikai eseményeinek szakirodalmából lásd: Balanyi György (1920): *A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914.* Franklin-Társulat. Budapest.; Horváth Jenő (1921): *A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920, Tanulmány a huszadik század diplomáciai történelméből.* Magyar

- Külgügyi Társaság. Budapest.; Niederhauser Emil (1972): Forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.; Palotás Emil (1972): A Balkán-kérdés, Az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest.; Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.; uő (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest.; Weithmann, Michael W. (2000): Balkan-Chronik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident. Verlag Friedrich Pustet – Verlag Styria. Graz–Wien–Köln. 200–356. old.; Nagy Miklós Mihály (2009a): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In. M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.; Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 39–87. old. E fenti folyamatok térképi megjelenítésére vonatkozóan tanulmányunk elkészítésekor jól tudtuk használni: Dudar Tibor (főszerk.): (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest.; Kocsis Károly (szerk.) (2005): Délkelet-Európa térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete – Kossuth Kiadó, Budapest.; Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha.
3. Auffenberg von Komarow, Moritz (1926): Feldmarschall Conrad von Hötzendorf. In. Bettelheim, Anton (szerk.): Neue österreichische Biographie 1815–1918, Erste Abteilung, Biographien, III. Band. Amalthea-Verlag. Wien. 34–42. old.; Pollmann Ferenc (2000): Nopcsa Ferenc. In. Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 502. old.; Tasnádi-Kubacska András (s. d.): Bárány Nopcsa Ferenc kalandos élete. Franklin Társulat. Budapest.; Csaplár Krisztián (2001): Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. Fons. 2001/3. szám. 311–359. old.
 4. E külpolitikai és geopolitikai törekvések jó térképi megjelenítését adja; Galántai József (1980): i. m. 65. old.
 5. Nagy Miklós Mihály (2010b): Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez. In. Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): Albánok, Balkán Füzetek 9. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
 6. Suba János (2000): Montenegró. In. Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.) (2000): i. m. 476–477. old.
 7. Suhay Imre (1939): Amit mindenkinek tudnia kell, A Fekete-hegyek országáról. Új Idők. 1939/43. szám, október 22. 531–532. old. Suhay Imre (1882–1950) hivatásos katona, tábornok. A két világháború közötti évtizedekben széleskörű katonai szakírói tevékenységet is folytatott, amelynek keretében több útleírást és országismereti népszerűsítő földrajzi esszét is publikált. Ezek többsége a Herczeg Ferenc nevéhez kötődő Új Idők lapjain jelent meg. Katonaföldrajzi és katonai szakírói munkásságának feldolgozásával még adós hadtörténetírásunk. Műveinek jegyzékét, valamint életpályájának rövid ismertetését lásd; De Sgardelli Caesar (1934): A Magyar Katonai Írók Köre első évkönyve 1924–34. A Magyar Katonai Írók Körenek kiadása. Budapest. 1934.; Galambos Ferenc (1958): Az Új Idők írói és írásai 1895–1949, I. Az Új Idők írói 2. L-Z [Kézirat, Országos Széchényi Könyvtár]. s. l. 165–167. old.; Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó. Budapest. 23–29. old.
 8. Gonda Imre–Niederhauser Emil (1977): A Habsburgok, Egy európai jelenség. Gondolat. Budapest.; Nagy Miklós Mihály (2010a): Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.; uő (2009b): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/2–3. szám. 31–40. old.
 9. Ez a rácsodálkozás élménye a modern utazási irodalom – úgy a szépirodalmi, mint a geográfiai úti beszámolók – állandó eleme, és mint ilyen, erősen megjelenik a magyar katonai utazási művekben is. Sőt – szakmai meglátásunk szerint – sokszor túl hangsúlyos módon, aminek okát abban feltételezzük, hogy a katonai memoárokban, úti beszámolóknak mindig jelentős szerepet játszanak, eleve a szerzők katona voltából eredően, a kalandos élmények: ezek színességét, csattanóját sokszor a hazai olvasók és a főhős számára idegen társadalmi szokásokkal való ösz-

- szeütközés adhatja. Minderről részletesebben lásd; Nagy Miklós Mihály (2004): Hány János utódoi. A magyar katonai utazási irodalom. Kortárs. 2004/12. szám. 91–104. old.
10. Kinizsi István (1895): A „sánta huszár” naplója, Adalék az emigráció történetéhez. „Közművelődés” Irodalmi és Műnyomdai Részvénytársaság. Kolozsvár.
 11. Kinizsi István (1895): i. m. 31. old.
 12. Uo.
 13. Jelenlegi ismereteink szerint a görög szabadságharcban részt vett magyarok történetét eddig még nem dolgozta fel a magyar történetírás. A két világháború között megjelent illusztris magyar hadtörténet – Pilch Jenő (szerk.) (s. d.): A magyar katona vitézségének ezer éve. Franklin-Társulat. Budapest. – második kötetének kilencedik fejezete – *A magyar kard idegen nemzetek szolgálatában* címmel – viszonylag terjedelmesen foglalkozott a 18–19. század folyamán idegen fegyveres erőkben szolgált magyarokkal. A Görögországban küzdött magyarokra vonatkozóan ennek *A görög szabadságharc magyar vitézei* című rövid fejezetében – *Dercsényi Móric* kutatásaira hivatkozva – találunk néhány nevet (466–467. old.). Miután jelenleg ennél részletesebb feldolgozást a témakörrel kapcsolatban nem találtunk, kénytelenek vagyunk mellőzni a görög szabadságharcban résztvevő magyarok szerepének bemutatását. A magyar társadalomnak a görög szabadságharchoz való viszonyulásáról és az eseménytörténetről részletesebben lásd: Dercsényi Móric (1932): A görög szabadságharc. Stephaneum Nyomda RT. Budapest.; Füves Ödön (1973): Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország [Különlenyomat a Századok 1973. évi 1. számából.] s. n. Budapest.
 14. Láng Henrik műveinek felsorolását, valamint életművének utazástörténeti értékelését lásd: Szinnyei József (1900): Magyar írók élete és munkái, VII. kötet. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala. Budapest. 722–723. hasáb, valamint Nagy Miklós Mihály (2003): Magyar utazó az amerikai polgárháborúban: Láng Henrik, I–II. A Földrajz Tanítása. 2003/4. szám. 26–31. old., 2003/5. szám. 25–28. old.
 15. Suhay nem járt Kréta szigetén: az Új Idők 1941. évi július 6. számában közölt írásában, A volt Monarchia katonái Kréta szigetén címmel, rövid áttekintést nyújtott a krétai vállalkozásról, s itt megemlíti, hogy unokabátyja haditengerész kadétként részt vett az eseményekben. A krétai eseményekkel párhuzamosan a magyar katonai szakma érdeklődése is a sziget felé fordult. Bizonyára ennek köszönhető, hogy a kor magyar hadtudományi folyóiratában, A Ludovica Academia Közlönyében Nagy László tollából jelent meg az eseményeket ismertető katonaföldrajzi írás; Kréta címmel, az 1897. évi 3. számban, amelyet nemsokára egy három részben közölt terjedelmes tanulmány követett, a szerző tollából; A görög-török háború 1897, I–III. A Ludovica Academia Közlönye. 1898/1. szám. 44–56. old., 1898/2. szám. 137–148. old., 1898/3. szám. 183–196. old.
 16. Bence László (1987). Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 17. Fialla Lajos (1977): Háborús emlékek 1877/78-ból. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.; Fialla életrajzi összefoglalását lásd: Glück Jenő (1977): Dr. Fialla Lajos élete és tevékenysége. In. Fialla Lajos: id. m. 7-36. old. Az orosz-török háború romániai vonatkozásairól jó összefoglalást ad: Dávid Gyula (szerk.) (1977): 1877, Tollal, fegyverrel, Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
 18. Lakos Lajosról, valamint Kőváry (-Kaffeher) Béláról személyi adatokat közöl: Szinnyei József (1900): i. m. 668–669., 136–137. hasáb; Gulyás Pál (1995): Magyar írók élete és munkái, XVI. kötet. Argumentum Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Budapest. 53. hasáb, Markó László (főszerk.) (2002): Új magyar életrajzi lexikon, IV. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 57. old. Műveik: Lakos Lajos: Visszaemlékezés Törökországra (1875, 1876, 1877). Laszky Ármin Könyvnyomdája. Nagyvárad.; Kőváry Béla (1878): Utazásom Törökországban, a Görög-szigeteken és Szerbiában. Fischel Fülöp. Nagykanizsa.
 19. Kenedy Géza (1928): Magyar vér Boszniában. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. Budapest.; Leitner Pál (1898): A ravniczei vérengzés 1878. augusztus 13. Pallas Részvénytársaság. Budapest.; A.M.E. [álnéven] (1911): Az ötödik század (Régi negyvenhatos tiszti visszaemlékezései 1878-ra). Endrényi Imre Könyvnyomdája. Szeged.; Kiss Emil (1912): Verekedés Boszniáért, Az 1878-dik évi bosnyák háborúból. Arady Lajos Könyvnyomdája. Dárda.; Ferenczy Jó-

- zsef (s. d.): Bosznia felé, Visszaemlékezések a hadjárat élményeire. Gross testvérek. Győr.; Sasvári Ármin (1879): Bakalevelek a boszniai hadjáratból. Rautmann Frigyes. Budapest.
20. Strausz Adolf életrajzi adatait közli: Szinnyi József (1909): Magyar írók élete és munkái, XIII. kötet. Hornyánszky Viktor. Budapest. 74–78. hasáb, Markó László (főszerk.) (2004): Új magyar életrajzi lexikon, V. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 1298–1299. old.; Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 350–351. old. Önéletrajzának részletét közli: Feuerstein Emil (s. d.): Egy marék világ, A magyarajku zsidóság szellemi öröksége, Harmadik kötet. A szerző kiadása. Tel-Aviv. 70–78. old. Strausz igen terjedelmes szakirodalmi életművének az alábbi kettő – általunk legfontosabbnak tartott – alkotására hívjuk fel az olvasók figyelmét: Strausz Adolf (1881): Bosnyák föld és népe, Bosznia története és néprajzi leírása. Tettye Nándor és Társa. Budapest.; uő (1888): A Balkán félsziget, Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Singer és Wolfner Könyvkiadóhivatala. Budapest.
21. Hajdú Zoltán (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra, Balkán Füzetek, No. 1. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.
22. Berkó Antal (1913a): Tapasztalatok a balkáni háborúból. Csendőrségi Lapok. 1913/9. szám. 97–104. old.; uő (1913b): Három hónap a balkáni háborúban. Magyar Katonai Közlöny. 1913/2. szám. 193–211. old.; Wagner Bódog (1914): A thrákai hadszíntéren és a török hadseregről szerzett benyomások a második balkáni háborúban (1913 július). Magyar Katonai Közlöny. 1914/1. szám. 1–18. old.
23. Egyik korábbi könyvünkben – Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar... – önálló fejezetet szenteltünk az Európában járt magyar hadiutazónak (57–136. old.), és ezen belül foglalkoztunk néhány általunk jelesnek vélt személy utazásaival. Már a könyv kéziratának előkészítő munkálatai során szembesülnünk kellett azzal a ténnyel, hogy az első világháború éveiben keletkezett, Balkán-tárgyú katonai utazási irodalmi termésünk – bőségéből eredően – önálló kötetet igényelne. Így ennek részletes bemutatását – terjedelmi okokból – a jelen esetben is mellőznünk kell, és csak néhány személy említésével, az albán példa felelevenítésével igyekszünk bizonyítani az első világháború hadműveleteinek a magyar társadalom földrajzi ismereteire gyakorolt, mára elfeledett hatását. Erről részletesebben lásd: Nagy Miklós Mihály (2010b): i. m.
24. Nopcsa Ferenc (1911): A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában). Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest.
25. Temesy Győző (1938): Sasok országában. Franklin Társulat. Budapest.
26. Kozma György (szerk.) (1940): Bárd Miklós művei, 6. kötet, Bárd Miklós levelei és életrajza. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. Budapest. 255–280. old.
27. Balázs Dénes (szerk.) (1993): id. m. 31. old.
28. (b. i.) [álnéven] (1917): Lóczi Lajos Belgrádban, Földtani kutatások Szerbiában és Montenegróban. Belgrádi Hírek. 1917/173. szám. június 26. 2. old.
29. Cholnoky Jenő (1942): Utazásaim, élményeim, kalandjaim. Pantheon. Budapest. 363. old.
30. Szép Ernő (1916): Élet, halál. Dick Manó kiadása. Budapest.
31. Nagy Miklós Mihály (2010c): Utazástörténeti vonások Horthy Miklós portréjához. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad, Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere. Szeged. 343–353. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. M. E. [álnéven] (1911): Az ötödik század (Régi negyvenhatos tiszt visszaemlékezései 1878-ra). Endrényi Imre Könyvnyomdája. Szeged. 25 p.
- Auffenberg von Komarow, Moritz (1926): Feldmarschall Conrad von Hötzendorf. In: Bettelheim, Anton (szerk.): Neue österreichische Biographie 1815–1918, Erste Abteilung, Biographien, III. Band. Amalthea-Verlag. Wien. 34–42. old.
- Balanyi György (1920): A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914. Franklin-Társulat. Budapest. 382 p.
- Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 464 p.

- Banse, Ewald (1933): *Lexikon der Geographie*, I-II. [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. I. kötet. 786 p., II. kötet. 794 p.
- Bencze László (1987). *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243 p. + 44 t.
- Berkó Antal (1913a): *Tapasztalatok a balkáni háborúból*. *Csendőrségi Lapok*. 1913/9. szám. 97–104. old.
- Berkó Antal (1913b): *Három hónap a balkáni háborúban*. *Magyar Katonai Közlöny*. 1913/2. szám. 193–211. old.
- (b. i.) [álnéven] (1917): *Lóczi Lajos Belgrádban, Földtani kutatások Szerbiában és Montenegróban*. *Belgrádi Hírek*. 1917/173. szám. június 26. 2. old.
- Cholnoky Jenő (1942): *Utazásaim, élményeim, kalandjaim*. Pantheon. Budapest. 396 p.
- Csaplár Krisztián (2001): *Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben*. *Fons*. 2001/3. szám. 311–359. old.
- Dávid Gyula (szerk.) (1977): *1877, Tollal, fegyverrel, Tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 208 p.
- Dercsényi Móric (1932): *A görög szabadságharc*. Stephaneum Nyomda RT. Budapest. 16 p.
- Diószegi István (1987): *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 171 p. + 16 t.
- Diószegi István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada 1789-1939*. *História – MTA Történettudományi Intézete*. Budapest. 477 p.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): *Történelmi világtalasz*. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 237 p.
- Ferenczy József (s. d.): *Bosznia felé, Visszaemlékezések a hadjárat élményeire*. Gross testvérek. Győr. 117 p.
- Feuerstein Emil (s. d.): *Egy marék világ, A magyarajku zsidóság szellemi öröksége*, Harmadik kötet. A szerző kiadása. Tel-Aviv. 70–78. old.
- Fialla Lajos (1977): *Háborús emlékek 1877/78-ból*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 215 p. + 1 t.
- Füves Ödön (1973): *Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország [Különlenyomat a Századok 1973. évi I. számából.]* s. n. Budapest. 9 p.
- Galántai József (1980): *Az első világháború*. Gondolat. Budapest. 547 p.
- Galambos Ferenc (1958): *Az Új Idők írói és írásai 1895–1949, I.–IV.* [Kézirat]. s. I. 4 db.
- Glück Jenő (1977): *Dr. Fialla Lajos élete és tevékenysége*. In. *Fialla Lajos: Háborús emlékek 1877/78-ból*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 7–36. old.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil (1977): *A Habsburgok, Egy európai jelenség*. Gondolat. Budapest. 363 p. + 32 t.
- Gulyás Pál (1939–2002): *Magyar írók élete és munkái, I–XIX*. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Argumentum Kiadó. Budapest. 19 db.
- Hajdú Zoltán (2003): *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra, Balkán Füzetek, No. 1*. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 71 p.
- Hajdú Zoltán (s. d.): *A Balkán-félsziget politikai földrajza*. In. *Pap Norbert – Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza [Második kiadás]*. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 185–224. old.
- Horváth Jenő (1921): *A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920, Tanulmány a huszadik század diplomáciai történelméből*. Magyar Külügyi Társaság. Budapest. 226 p.
- Kenedy Géza (1928): *Magyar vér Boszniában*. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. Budapest. 248 p.
- Kinizsi István (1895): *A „sánta huszár” naplója, Adalék az emigráció történetéhez*. „Közművelődés” Irodalmi és Műnyomdai Részvénytársaság. Kolozsvár. 169 p.
- Kiss Emil (1912): *Verekedés Boszniáért, Az 1878-dik évi bosnyák háborúból*. Arady Lajos Könyvnyomdája. Dárda. 135 p.
- Kocsis Károly (szerk.) (2005): *Délkelet-Európa térképekben*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete – Kossuth Kiadó, Budapest. 98 p.
- Kozma György (szerk.) (1940): *Bárd Miklós művei, 6. kötet, Bárd Miklós levelei és életrajza*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. Budapest. 299 p.

- Kőváry Béla (1878): Utazásom Törökországban, a Görög-szigeteken és Szerbiában. Fischel Fülöp. Nagykanizsa. 211 p.
- Lajos Lajos (1895): Visszaemlékezés Törökországra (1875, 1876, 1877). Laszky Ármin Könyvnyomdája. Nagyvárad. 311 p.
- Leitner Pál (1898): A ravniczei vérengzés 1878. augusztus 13. Pallas Részvénytársaság. Budapest. 15 p.
- Markó László (főszerk.) (2001–2007): Új magyar életrajzi lexikon, I–VI. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 6 db.
- Nemerikényi Antal–Nagy Balázs (2007): A Balkán-félsziget. In. Gábris Gyula (szerk.): Európa regionális földrajza 1. Természetföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 186–202. old.
- Nagy László (1897): Kréta. Ludovica Academia Közlönye. 1897/3. szám. 344–349. old.
- Nagy László (1898): A görög–török háború 1897, I–III. A Ludovica Academia Közlönye. 1898/1. szám. 44–56. old., 1898/2. szám. 137–148. old., 1898/3. szám. 183–196. old.
- Nagy Miklós Mihály (2001): A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In. Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 18–32. old.
- Nagy Miklós Mihály (2003): Magyar utazó az amerikai polgárháborúban: Láng Henrik, I–II. A Földrajz Tanítása. 2003/4. szám. 26–31. old., 2003/5. szám. 25–28. old.
- Nagy Miklós Mihály (2004): Háy János utódai. A magyar katonai utazási irodalom. Kortárs. 2004/12. szám. 91–104. old.
- Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó. Budapest. 272 p.
- Nagy Miklós Mihály (2009a): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In. M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009b): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/2–3. szám. 31–40. old.
- Nagy Miklós Mihály (2010a): Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák–magyar gyarmatosítás. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 46–57. old.
- Nagy Miklós Mihály (2010b): Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez. In. Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): Albánok, Balkán Füzetek 9. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
- Nagy Miklós Mihály (2010c): Utazástörténeti vonások Horthy Miklós portréjához. In: Miklós Péter (szerk.): Újrarendelt negyedszázad, Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere. Szeged. 343–353. old.
- Niederhauser Emil (1972): Forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 277 + 3 t.
- Nopcsa Ferenc (1911): A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában). Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest. 63 p.
- Pap Norbert (2007): A Balkán „kis” politikai földrajza, Balkán Füzetek No. 5. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 126 p.
- Pap Norbert (2010.): Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában, Magyarország dél-európai kapcsolatainak politikai és gazdaságföldrajzi értékelése. Publikon Kiadó. Pécs. 320 p.
- Palotás Emil (1972): A Balkán-kérdés, Az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest. 235 p.
- Pilch Jenő (szerk.) (s. d.): A magyar katona vitézségének ezer éve, I–II. Franklin-Társulat. Budapest. I. köt. 484 p. + 5 t, II. köt. 506 p.
- Sasvári Ármin (1879): Bakalevelek a boszniai hadjáratból. Rautmann Frigyes. Budapest. 127 p.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. VIII. + 62 p. + 30 térk.
- Strausz Adolf (1881): Bosnyák föld és népe, Bosznia története és néprajzi leírása. Tettey Nándor és Társa. Budapest. 301 p.
- Strausz Adolf (1888): A Balkán félsziget, Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Singer és Wolfner Könyvkiadóhivatala. Budapest. 392 p.

- Suhay Imre (1939): Amit mindenkinek tudnia kell, A Fekete-hegyek országáról. Új Idők. 1939/43. szám, október 22. 531–532. old.
- Suhay Imre (1941). A volt Monarchia katonái Kréta szigetén. Új Idők. 1941/27. szám. 17–18. old.
- Székely András (1975): Az ezerarcú Balkán-félsziget. In. Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.): Európa I. [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest. 291–322. old.
- Szép Ernő (1916): Élet, halál. Dick Manó kiadása. Budapest. 320 p.
- Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 851. old.
- Szinnyei József (1891–1914): Magyar írók élete és munkái, I–XIV. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala. Budapest. 14 db.
- Tasnádi-Kubacska András (s. d.): Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete. Franklik Társulat. Budapest. 144 p. + 20 t.
- Temesy Győző (1938): Sasok országában. Franklin Társulat. Budapest. 210 p. + 12 t. + 1 térk.
- Tietze Wolf (szerk.) (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie I–V. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. I. köt. 983 p., II. köt. 936 p., III. köt. 1104 p., IV. köt. 1096 p., V. köt. 231 p.
- Tulogdi János–Madarász Antal–Balás Árpád (1976): Földrajzi kislexikon. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 452 p. + 1 t.
- Wagner Bódog (1914): A thrákai hadszíntéren és a török hadseregről szerzett benyomások a második balkáni háborúban (1913 július). Magyar Katonai Közlöny. 1914/1. szám. 1–18. old.
- Weithmann, Michael W. (2000): Balkan-Chronik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident. Verlag Friedrich Pustet – Verlag Styria. Graz–Wien–Köln. 542 p.